

знахідками керамічного посуду: амфорної кераміки – 99 фрагментів (97 – боковини та 2 вінця), ліпної кераміки – 47 (42 боковини, 4 вінця, 1 денце), залишками господарської споруди № 6 (підквадратної форми 2,2х2,5 м (з рештками амфори та піфосу), залишками помешкання № 7 підквадратної форми 2,2х2,5 м (рештками кам'яного домашнього вогнища та фрагментами амфорної кераміки (12). Залишки житлового помешкання № 8 округлої форми, діаметром 3,62 м, площею 10,28 кв. м, у центрі ямка для вогнища (дно та стіни ямки загартовані, у заглибленні деревне вугілля та дрібні кістки тварин).

Досліджені архітектурні та археологічні матеріали дають змогу виділити два зразки поселення різних періодів життя: це кочовище – салтівського часу та сільське поселення – козацького часу.

Отже, зазначимо: первинний аналіз знайдених матеріалів козацької епохи – кераміка, скло, залізні вироби дають змогу дійти висновку, що це було поселення сільського населення кінця XVII–XVIII ст., яке можна співставити з дослідженням у 1995 р. Вергульовським могильником, який датовано другою половиною XVII–XVIII ст.

Джерела та література

1. Бойчук М.О. История археологических исследований на Луганщине / М.О. Бойчук // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: матеріали Всеукр. наук. конф., Луганськ, 8–9 лют. 2001 р. – Луганськ, 2001. – С. 313–314.

2. Ключева И.Н. История исследований памятников археологии Луганщины (начало XIX ст. – середина XX ст.) // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2008. – № 8. – С. 302–325.

3. ЦДАВО, ф. Р–166, оп. 6, спр. 9340, арк. 18. Реєстр пам'ятників матеріальної культури Луганської округи.

4. Титова О. Каталог пам'яток козацької доби з Луганщини // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 1996. – Вип. 5. – С.15–19.

5. Бровендер Ю.М., Ключева И.Н., Ключнев М.Н., Рябоконь И.А., Драчев А.Г. Отчет о работе Центрально-Донецкой археологической экспедиции ИА НАНУ на многослойном поселении у с. Вергулевка Перевальского района Луганской области // Архів Луганського обласного краєзнавчого музею. – Ф. № 2, оп. 02-23, спр. 109, арк. 1–110.

Надія Силенок (Чернігів), старший науковий співробітник
Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя
ім. Д.Я. Самоквасова ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка

Природні передумови виникнення середньовічного Батурина

Інтерес до вивчення історичного минулого межиріччя Десни і Сейму, котрий виник ще наприкінці XIX ст., залишається стійким і в наші дні. Територія розміщення сучасного міста Батурин дуже цікава і різноманітна в історико-географічному, культурологічному та етнографічному сенсах. Досі точно невідомо, коли людина вперше з'явилася на цій території та почала освоювати батуринські терени. Пам'яток чи навіть окремих знарядь палеолітичної чи мезолітичної доби тут допоки не виявлено, проте численні стоянки цього часу відкриті неподалік, на території сусідніх Коропського та

Новгород-Сіверського районів¹. Та природні умови цієї території і наявність знахідок мамонтової фауни свідчать, що їх відкриття в околицях Батурина – лише питання часу. Ця територія охоплюється басейнами річок Десни, Сули, Сейму. Найбільшими річками цієї місцевості є Десна і Сейм з невеликими притоками: Болва, Убідь, Мена, Судость, Єзуч, Остер тощо².

Вся ця територія – суцільна рівнина, порізана річковою сіткою, пересічена рядом пагорбів і підвищень, усяних в низинах болотами і озерами, в деяких місцях - глибокими ярами. Північний схід цієї території був вкритий дрімучими лісами³. Основна частина межиріччя Десни і Сейму розділяється на три головні частини: західну, південну і східну. Суцільна смуга лісів і боліт тягнеться від гирла Сожу до гирла Десни, чорнозем зустрічається лише невеликими ділянками; частіш за все, ґрунти представлені суглинками і супісками. Інший характер має південна частина цієї території, утворена берегами Десни і Сейму. Вона має гарні чорноземи в центрі, суглинок на півдні і пісок на півночі, являє собою суху рівнину, порізану ярами із залісеними краями. Західна частина відрізнялась болотистим характером місцевості і має два броди, які літом часто пересихають⁴. Сітка річок, що протікає по цій території, з'єднувала їх з Чорним, Азовським і Каспійським морями, що дозволило досить чітко уявити основні віхи історії заселення людьми цих територій, а ретельне картографування отриманих матеріалів, та їх співставлення з нечисельними свідченнями письмових джерел дозволило не лише реконструювати соціально-топографічну структуру околиць Батурина. Сама дата виникнення Батурина – майбутньої столиці Лівобережної України – як відомо, загубилась на шпальтах історії, що пізніше породило історію про заснування міста польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р. Однак, ще наприкінці XIX ст. історик А. Лазаревський довів, що ця легенда не має під собою ніякого підґрунтя, оскільки ця територія, як загалом і вся Чернігово-Сіверщина, аж до 1618 р. входила до складу Московського царства.

Перші дослідження регіону показали, що територія Батурина і його найближчих околиць були досить густо заселеними, починаючи з епохи неоліту. На думку фахівців, ще у IV – III тис. до н. е. Батуринське Посейм'я було контактною зоною двох великих євразійських культурно-історичних спільнот первісної доби: тут зустрічаються носії дніпро-донецької та ямково-гребінцевої культур, в яких сучасні дослідники вбачають пращурів індоєвропейського та фіно-угорського етносів. Перші з них, попри домінування привласнюючих ґалузей господарства, вже мали певні навички в обробці землі; другі, які прийшли в регіон в середині IV тис. до н. е. з Волго-Окського басейну та Подоння, були мисливцями та рибалками. Річка Сейм, що є потужною водною артерією регіону, виступала природним кордоном між лісостеповою та лісовою зонами. Обидва береги ріки в нижній течії здебільшого низинні та пласкі, і лише в районі Батурина є єдина підвищена ділянка лівобережної тераси, що дозволяло контролювати практично весь її басейн. Дещо південніше, в районі літописних міст

Бохмача – Білої Вежі, проходив так званий «степовий коридор» – позбавлена суттєвих природних перепон вузька смужка степового ландшафту, котрий дозволяв кочівникам проникати вглиб лісостепу і контроль за якими був надзвичайно важливим для землеробського населення Північного Лівобережжя. Також у районі Батурина наявний чималий клин родючих ґрунтів, що в поєднанні з широкою заплавою річки, вкритої численними старицями, давало гарні можливості для розвитку скотарства, рибальства, мисливства, створювало оптимальні умови для розвитку господарської діяльності населення⁵.

Прорізана глибокими ярами, що утворюють чисельні миси різних форм і розмірів, висока (30 – 40 м) тераса Сейму, самою природою була підготовлена для заселення її людьми та спорудження потужних укріплень. Одному з них (урочище «Литовський замок», що розташоване практично в центрі сучасного Батурина), що чи не найближче підходить до річки Сейм, і судилося надалі стати центральним ядром міста. Територія Замку з півночі і півдня зараз обмежена двома уривистими ярами, до яких раніше виходив рів; із сходу – високим краєм тераси Сейму. Нині ці яри значно поглиблені і похило виходять на рівень заплави р. Сейм. З напільного боку городище обмежувалось валом і двома ровами, сліди яких і нині візуально помітні. Вірогідно, що вхід на городище знаходився з південно-західного боку, де і зараз проходить єдина стежка на замок. Поруч з цією територією також простягалися ще і величезні масиви боліт, що, в свою чергу, створювали додаткові переваги для господарської діяльності, оскільки у болотистих місцях утворювались поклади залізної руди, а навчившись добувати руду і виплавляти метал, місцеве населення зробило значний крок в землеробстві і мисливстві. Надалі цей мис неодноразово заселявся упродовж століть. У IX – X ст. на цих територіях оселились сіверяни. Сліди укріплень цього часу поки не виявлені, проте характер місцевості дозволяє припустити, що тут існувало городище роменської культури із значними за площею відкритими селищами-посадами, прилеглими до нього⁶.

Наприкінці XI ст. пониззя ріки Сейм стало природним кордоном між Задесенням, що входило до складу Чернігівського князівства та Новгород-Сіверськими землями, стосунки між якими не завжди були мирними. Це змусило чернігівських князів вжити заходів щодо укріплення кордону. Ще за часів Володимира Великого на цій території були споруджені кілька ліній «змівих валів», що мали перекривати «степовий коридор» для кочовиків. Одна з них (східна) розташовувалась між річками Ромен та Єзуч, друга проходила західніше, на південний-схід від с. Попівка, закриваючи прохід між Конотопом і болотом «Заруддя». Ще дві фланкували основний прохід з Посулля в Задесення, що, в комплексі з системою споруджених тут «змівих валів», перекривали степовий коридор⁷.

Неодноразово в історичних джерелах згадується волость «Задесення», яка відігравала важливу роль в історії Чернігівського князівства, адже саме вона перекривала з півдня підходи до Чернігова, захищаючи місто від набігів кочовиків. Проте далеко не завжди цим маршрутом користувалися лише союзні

чернігівським князям кочовики – дуже часто саме з цих територій місту загрожувала смертельна небезпека. Розуміючи це, князі намагались якомога надійніше захистити цей напрямок. Коли ж постало питання про розміщення в межах князівства нових васалів – кочових племен ковуїв, то саме територія Задесення з його солончаками і обширною заплавою виявилась найкращою для цього територією, а вибір місця для побудови фортеці був без сумніву дуже вдалим: навіть в середині XII ст., коли на території Подесення вирувало полум'я феодальних міжусобиць, літописи не зафіксували жодної спроби захопити її.

Література

1. Коваленко В., Ситий Ю. Батурин відкритий археологами // Батуринська старовина. – К., 2010. – С. 2. Коваленко В.П., Мезенцев В. И., Моця А.П., Ситий Ю. Н. Батурин – невідомий город Южної Русі // Славянський мир Полесся в древности и средневековье. – Гомель, 2004. – С. 94, 97.
3. Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины. – СПб., 2002.
4. Приймак В.В., Поряднева В.О. Населені пункти на шляху з Чернігова до Білої Вежі й Тмутаракані // Археологія. – 2002. - № 3. – С. 108-114.

Володимир Коваленко (Чернігів), завідувач кафедри історії та археології України, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Володимир Мезенцев (Торонто, Канада), професор Славістичного відділення Торонтського університету, кандидат історичних наук

Юрій Ситий (Чернігів), ст. наук. співробітник, заст. директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Дослідження флігеля на подвір'ї садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині

Гетьманська столиця Батурин XVII – початку XVIII ст. була великим квітучим містом України. Окрім власне міста з його Цитаделлю, Фортецею, відкриті посади й поділ, численні хуторці й садиби козацької старшини. До його складу входила також і замська резиденція Гетьмана України Івана Мазепи, що була розташована в ур. Гончарівка (Рис. 1), за 2 км вище за течією р. Сейм від центру Батурина [1, 39 – 42; 2, 209 – 210].

Садиба займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси р. Сейм, утворений краєм останньої та великим яром, що впадає в заплаву дещо південніше точки перетину шляхів Київ – Москва та Батурин – Конотоп. Судячи з конфігурації і правильної (близької до трикутної) форми (Рис. 2), резиденція створювалась за чітким, заздалегідь продуманим планом. Для її